

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/053-061

УДК (UDC) 94 (477.52) "14-15"

SETTLEMENT OF THE GOLDEN HORDE PERIOD IN THE MIDDLE PSEL**Evgeny Osadchy*****Abstract**

The article is devoted to the results of archaeological investigations in the territory of the middle course of the Psel in the area of the city of Sumy. As a result of the surveys, a number of settlements with materials from the Golden Horde period of the second half of the 13th - 14th centuries were discovered. They were located around a large lake, which in ancient times was part of the old river Psel and was connected to it by numerous channels. This area was rich in resources - the lake was a convenient place for farming, fishing, hunting and grazing. The ceramic material discovered in the settlements is typical for the second half of the 13th - 14th centuries and has wide analogies among the antiquities of the Dnieper Left Bank. At the same time, there is a small but distinct group of corollas with an arrow-shaped edge, which is not typical for this region. The unusual location of the settlement at a considerable distance from significant settlements was due to the changes that took place in ancient Russian society after 1239/1240. At this time, there was a gradual outflow of the population from the territory of the middle streams of the Psel and Vorskla to the Posemya, but these territories remained important for farming in the next few centuries.

Keywords: Psel, Golden Horde, settlement, XIII-XIV centuries

ПОСЕЛЕННЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА СЕРЕДНЬОМУ ПСЛІ**Євген Осадчий*****Анотація**

Стаття присвячена результатам археологічних розвідок на території середньої течії Псла в районі міста Суми. У результаті проведених обстежень було виявлено низку поселень з матеріалами золотоординського часу другої половини XIII-XIV століть. Вони знаходилися навколо великого озера, яке у давнину було частиною старого річища Псла та сполучалося з ним численними протоками. Ця територія була багата ресурсами - озеро було зручним місцем для ведення сільського господарства рибної ловлі, мисливства випасання худоби. Керамічний матеріал, виявлений на поселеннях типовий для другої половини XIII-

---

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

XIV століть і має широкі аналогії серед старожитностей Дніпровського Лівобережжя. Разом з тим, присутня невелика, але виразна група вінчиків зі стрілоподібною закраїною, яка не є типовою для даного регіону. Незвичайність розташування поселення на значній відстані від значних населених пунктів була обумовлена змінами, що відбулися у давньоруському суспільстві після 1239/1240 рр. У цей час відбувається поступовий відтік населення з території середніх течій Псла та Ворскли у Посейм'я, проте ці території залишалися важливими для ведення господарства у наступні кілька століть.

Ключові слова: Псел, Золота Орда, поселення, XIII- XIV століття

Цитування: Осадчий, Є. (2023). Поселення золотоординського часу на середньому Пслі. *Консенсус*, 2, 53-61.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/60>

Постановка проблеми. У першій третині XIII ст. у середній течії р. Псел існувало кілька значних поселень, які склалися з городища, посаду, відкритого поселення та одного або кількох могильників. Така структура склалася ще у ранньодержавний період, коли у середовищі сіверян почали з'являтися укріплення. Спочатку вони відігравали роль общинних сховищ-твердей, а з приєднанням до Київської Русі частина з них були покинуті, а ті, що лишилися заселеними були перетворені на приватновласницькі укріплені садиби. З приходом християнства поховання під курганним насипом поступово зникають, а домінуючим стає безкурганний обряд. Проте, загальна структура населених пунктів не зазнає суттєвих змін – відкрите поселення навколо укріпленої частини. Переважна більшість відомих на Середньому Пслі поселень розташована саме поряд з городищем або в його безпосередній близькості¹. Це було обумовлене кількома чинниками. Перше – це загроза нападів. Часті міжусобні війни князів та напади кочовиків не сприяли появі відкритих поселень на значній відстані від укріплень. Другий – економічний, адже поблизу боярської садиби завжди працювали ремісники, які її обслуговували, до того ж, торжища також влаштовувалися поблизу них.

Така містобудівна традиція майже без змін проіснувала понад 300 років і була зруйнована лише з приходом монгольської армії. Починаючи з 30-х рр. XIII ст. монголи брали штурмом та руйнували усі більш-менш важливі укріплення давньоруських князівств. 1239 р. було спалено Переяслав і Чернігів². У цій ситуації центрами економічного та політичного життя стають невеликі міста, які раніше входили до складу Новгород-Сіверського князівства – Путивль і Глухів. На території

¹ Коротя О.В., Осадчий Є.М. Дослідження пам'яток роменсько-давньоруського часу Середнього Псла. *Старожитності Лівобережжя Дніпра: збірник наукових праць*. 2018. С. 252-267.

² Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянной историко-археологической комиссией Академии наук СССР. Лаврентьевская летопись. 1927. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Издание второе. Л.: изд. АН СССР. Т. 1. С. 196-198.

Південної Сіверщини також були зруйновані або покинуті всі городища, які розташовувалися вздовж кордону зі Степом. Однак життя в регіоні не припинилося, про що свідчать дані археологічних досліджень³.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення старожитностей золотоординського часу Південної Сіверщини триває вже більше ніж півстоліття. Пам'ятки цього періоду були досліджені Д.Т. Березовцем⁴ та С.О. Біляєвою⁵. Згодом їх доповнили археологічні розвідки Р.В. Терпиловського, А.М. Обломського та В.В. Приймака. Було виявлено та досліджено поселення поблизу с. Чаплищі та Пересипки, розпочато розкопки посаду Тополянського археологічного комплексу. Результати цих досліджень були узагальнені в колективній монографії полтавських та сумських археологів «Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя»⁶.

Під час підготовки обласного тому «Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область» автором було продовжено археологічні розвідки, в результаті яких виявлено багаточисельні поселення з матеріалами XIII–XIV ст. поблизу с. Барвінкове, в урочищі Мамаївщина і Старе Село (колишнє – Червоне)⁷. Вони розташовані на значній відстані від відомих на сьогодні городищ, що робить їх цікавими для дослідження об'єктами. На території Путивльського Посейм'я в результаті розвідок також були виявлені об'єкти з матеріалами золотоординського часу та випадкові знахідки, які потрапили до фондів Путивльського краєзнавчого музею.⁸

У 2021–2022 рр. автором було здійснено розвідки течією Псла від південної околиці міста Суми до с. Старе Село та західним і північним берегом озера Олдиш. У результаті було знайдено кілька місцезнаходжень з матеріалами доби бронзи, раннього залізного віку та XIII–XIV століттями (рис. 1).

³ Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Київ-Полтава: Вид. ЦОДПА, ЦП НАН України і УТОШК, 2004. С. 6, рис. 1.

⁴ Березовец Д.Т. Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 году. Науковий архів ІА НАН України. 1953/86. Ф.е. 2080 – 2085. С. 22–28.

⁵ Беяева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. (по материалам археологических исследований). К.: Наукова думка, 1982. 118 с.

⁶ Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу... С. 46–73.

⁷ Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського р-ну Сумської обл. у 2006 р. Науковий архів ІА НАН України. 2006/69. С. 12; Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. Науковий архів ІА НАН України. Ф.е. 2007/229. С. 4–6.

⁸ Осадчий Є.М., Качура О.В. Багаточислове поселення «Стрільники» (до археологічної карти Путивльського Посейм'я). *Матеріали міжнародної наукової конференції «II Путивльські археологічні читання»*. До 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білосора. Київ: ІА НАН України, 2022. С. 134–138.

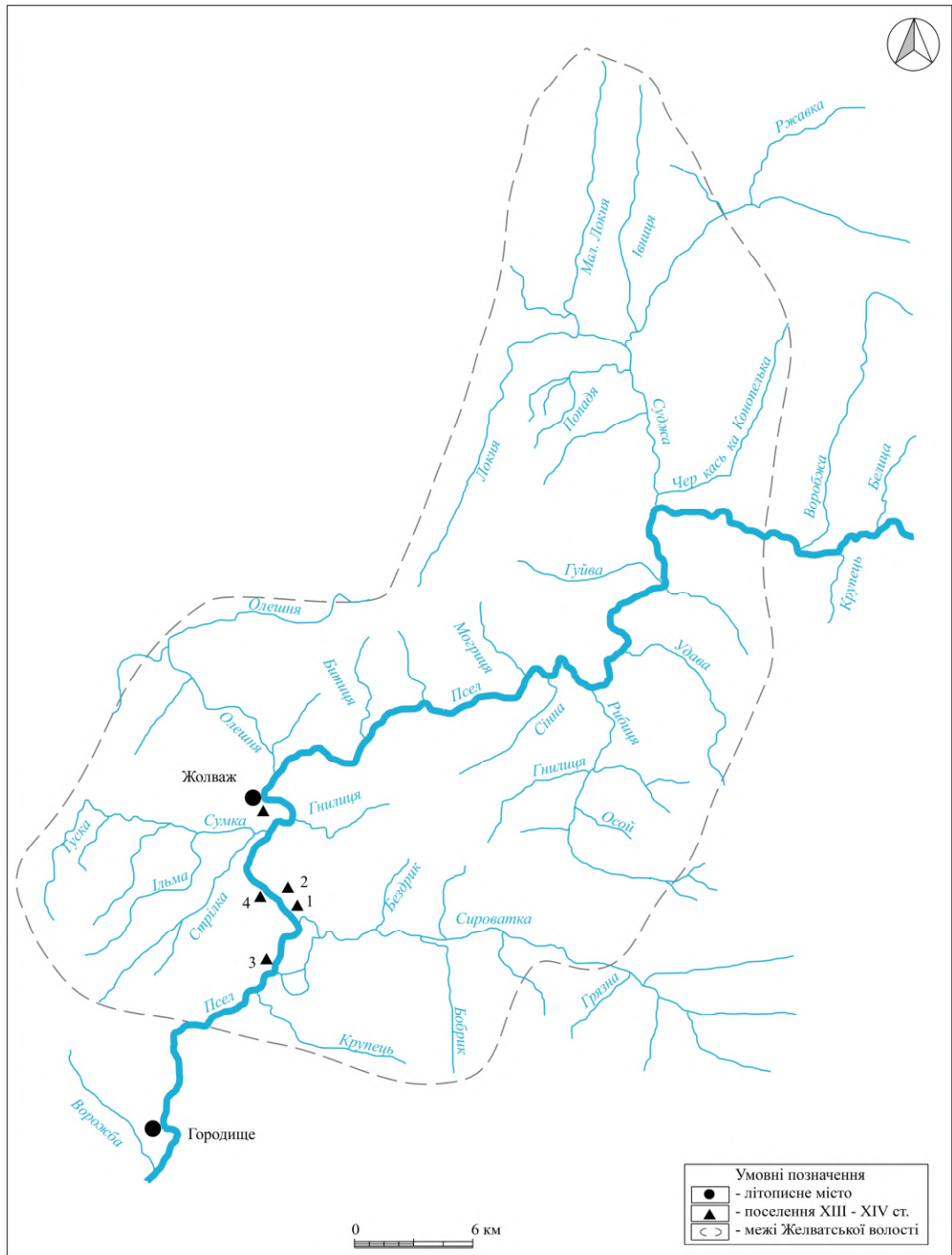

Рис. 1. Карта розташування поселень золотоординського часу в межах Желватської волості XV-XVII століть.

Метою дослідження є аналіз поселенської системи післямонгольського часу, яка складається з основного поселення і ресурсної зони та керамічної колекції, яка походить з виявлених археологічних пам'яток.

Виклад основного матеріалу. Обстежена територія – це обширне плато, порізане ярами та довгою мокрою балкою, яка тягнеться з півдня на північ, і разом з долиною Псла, утворює своєрідний острів. Там рівна місцевість зі значною кількістю озер, що весною наповнюються водою та алювіальними ґрунтами. Лівий берег Псла також має значну кількість стариць та озер серед яких найбільше – Олдиш, на сьогодні майже пересохле. У давнину воно сполучалося з Пслом протокою, яка утворювала довгий півострів оточений водою. Саме там були виявлені місцезнаходження золотоординського часу.

Поселення «Мамаївщина». Розташоване у північній околиці села Барвінкове в урочищі Мамаївщина. Займає лівий берег мокрого яру, який є правою притокою р. Псел. Виявлене Є.М. Осадчим та О.В. Коротю у 2007 р.⁹, 2016 р. обстежене В.В. Приймаком та О. Гопкало¹⁰. Його розміри становлять 120×50 м, а висота над рівнем заплави – до 3 м. Матеріали золотоординського часу концентруються на вузькому мисі, утвореному долиною струмка та старицею Псла. Північна частина поселення зруйнована у 1975 р. під час спорудження мулових майданчиків міських очисних споруд, західна – пошкоджена самочинним глиняним кар'єром. Потужність культурного шару становить 0,5–0,7 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду бондарихинської культури доби бронзи, гончарної черняхівської, а також гончарної XIII–XIV століть. Західна частина поселення частково перекриває ґрунтовий могильник черняхівської культури.

Поселення «Червоне» в с. Старе Село розташоване у південно-східній частині села і займає два миси правого берега р. Псел. Виявлене Є.М. Осадчим у 2006 та обстежене у 2007 р.¹¹ Його розміри становлять 220 м на 50–60 м. Висота над рівнем заплави становить 7 м. Потужність культурного шару становить 0,8–1 м. З території поселення походять фрагменти ліпної кераміки доби бронзи та волинцевської культури. Матеріали золотоординського часу концентруються на невеликому мисі, зайнятому козацькою садибою XVIII ст.

Поселення «Олдиш I» розташоване на території однойменного дачного кооперативу на південній околиці міста Суми. Займає рівну ділянку в місці, де у Псел

⁹ Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. Науковий архів ІА НАН України. Ф.е. 2007/229. С. 4–6.

¹⁰ Гопкало О.В., Приймак В.В. Звіт про археологічні розвідки в м. Суми та його околицях в жовтні 2016 р. Київ, 2017. 2017/14. С. 10.

¹¹ Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. Науковий архів ІА НАН України. Ф.е. 2007/229. С. 6.

впадає протока озера Олдиш. Розміри поселення 50×20 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби бронзи та золотоординського часу.

Поселення «Олдиш 2» розташоване у східній частині озера Олдиш, поблизу відвалу фосфогіпсу. Розміри поселення становлять 60×20 м. Частина поселення була затоплена водами озера про що свідчать фрагменти ліпного посуду доби бронзи, обточені водою. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби бронзи, раннього залізного віку та гончарні XIII–XIV століть.

З території поселень походить невелика, але виразна колекція вінчиків гончарних горщиків. Вони поділяються на три групи. Перша – тонкостінна кераміка з вираженою закраїною. Стінки орнаментовані хвилястою лінією та прокресленими лініями. Вони знайдені на території поселення в ур. Мамаївщина і відноситься до середини XIII ст. (рис. 2, 1–3). Це є свідченням того, що поселення в ур. Мамаївщина, звідки походить така кераміка, виникає ще до монгольського погрому або одразу після нього. У цей час ще зберігається традиція виготовлення подібної кераміки.

Друга – сіроглиняна кераміка з потовщенням під вінчиком. Вся колекція походить виключно з поселення в ур. Мамаївщина. Така кераміка має більшу товщину, а масивний вінчик є свідченням втрати навичок виготовлення тонкостінної кераміки (рис. 2, 4–10). Подібна кераміка має аналогії з розкопок посаду Тополянського археологічного комплексу XII–XIV століть і В.В. Приймаком датується в межах другої половини XIII – XIV століть¹².

Третя – кераміка зі стрілоподібним вінчиком. Поверхня такої кераміки темно-сіра, хоча саме тісто коричневе. Це свідчить про відмінність у технології виготовлення кераміки, а саме зміні температурного режиму та доступу повітря. Знахідки такої кераміки траплялися виключно на невеликих поселеннях – «Червоне», «Олдиш 1» та Олдиш-2» (рис. 2, 11–19). Аналогії таким формам вінчика трапляються не часто, але в невеликій кількості зустрічається на території Тополянського археологічного комплексу та поселенні Пересипки на Сеймі. Її датування також визначається в межах другої половини XIII – XIV століть. За межами середньої течії Псла подібні форми виявлені у Полтаві та поселеннях Золотнище I–III поблизу Кременчука.¹³

Поява подібних поселень є результатом змін, які відбулися у давньоруському суспільстві у середині XIII ст. Значно слабшає влада місцевих князів, які вже були повністю залежними від ординської адміністрації. Також занепадають городища як фортеці та осередки соціально-економічного життя в регіоні. У досліджуваному регіоні таким центром були рештки літописного міста Жолваж. В середині XIII ст. укріплення на мисі були покинуті, але на посаді населення

¹² Приймак В.В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя після монголо-татарської навали. *Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.): Збірник наукових праць*. Суми, 2003. С. 117, 126.

¹³ Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя... С. 12, рис. 7, с. 64, рис. 51, с. 70, рис. 55.

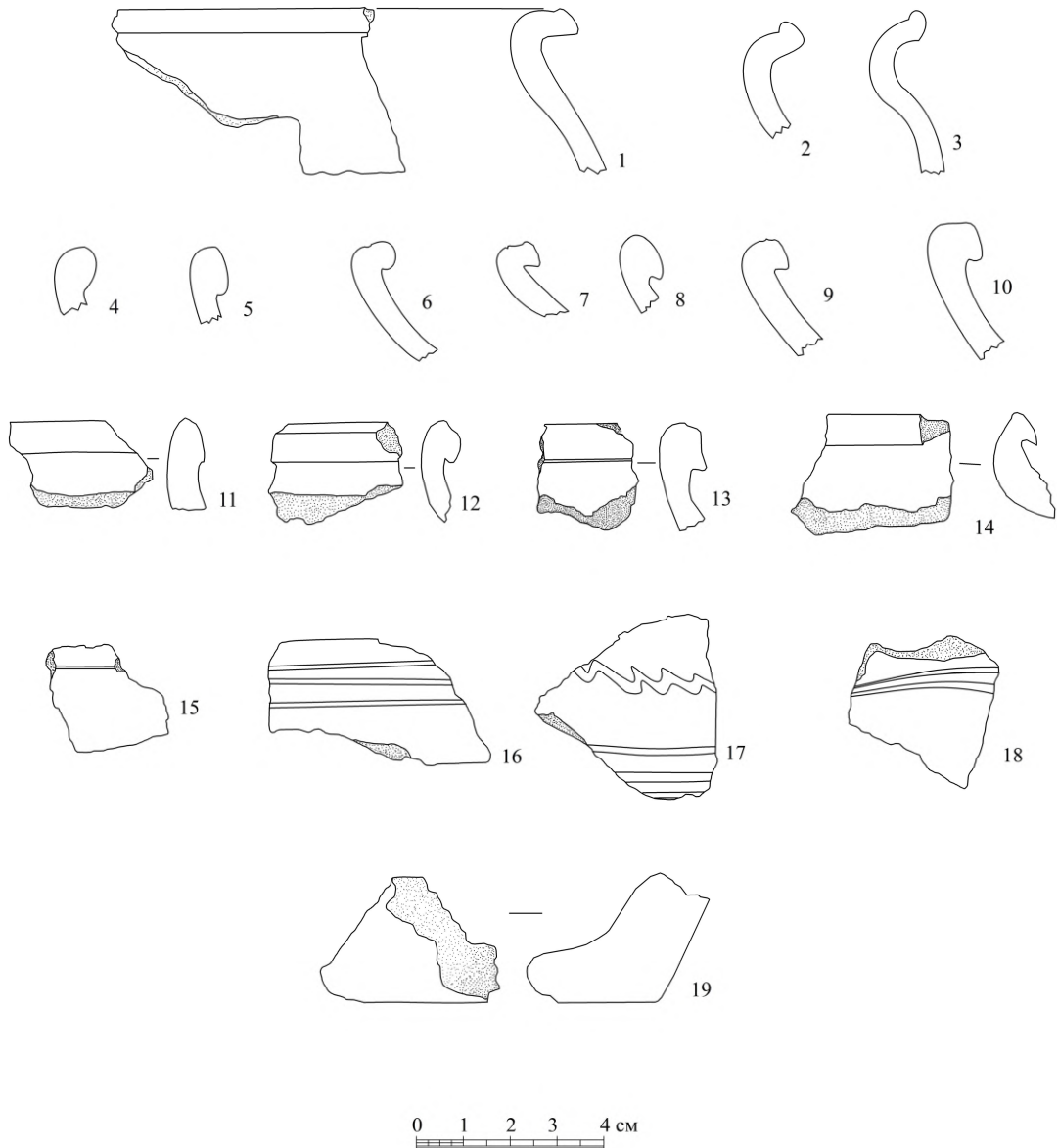

Рис. 2. Кераміка золотоординського часу. 1-10 – поселення «Барвінкове» в урочищі Мамаївщина, 11, 12, 15, 16 – поселення «Олдиш -1», 13, 17-19 – поселення «Олдиш 2», 14 – поселення «Червоне» в с. Старе Село.

залишилося. Залишення фортеці свідчить про зникнення місцевого феодала, який контролював в тому числі і навколишні території. В цей час починає формуватися Желватська волость, яка згодом буде відома за документами литовського часу та увійде до складу Путивльського повіту XVI – першої половини XVII ст.¹⁴

¹⁴ Осадчий Є.М. Літописні міста Південної Сіверщини. Харків: Експрес-книга, 2023. С. 119-133.

У результаті з'являється можливість для освоєння земель, де раніше не можливо було селитися з ряду причин. До таких поселень належить «Мамаївщина». Воно було засноване вже після монгольського погрому і містить матеріали, які ще мають давньоруську традицію виготовлення кераміки та ті, що вже типові для золотоординського часу. Невеликі розміри поселення свідчать про те, що тут могло одночасно функціонувати дві-три садиби. Решта поселень – це ресурсна зона, де сезонно перебували промисловики – рибалки, мисливці, пастухи.

З приходом монголів також зникає загроза нападів половців, а монгольська знать та їх представники починають втручатися у політичне і економічне життя регіону. Яскравою ілюстрацією подібних процесів є заснування баскаком Ахматом слобід і реакція на це місцевих князів¹⁵. Тобто за ініціативи дрібних функціонерів Золотої Орди могли відбуватися переселення та заснування нових населених пунктів на територіях, які раніше не використовувалися для проживання.

Присутність серед знахідок кераміки зі стрілоподібним вінчиком є свідченням появи прийшлого населення. На користь цього можуть свідчити і знайдені поховання золотоординського часу на території центру м. Суми. Їх поховальний обряд типовий для жителів Нижнього Поволжя¹⁶. Цікаво, що кераміка зі стрілоподібними вінчиками була знайдена саме у невеликих, ймовірно, сезонних поселеннях. Можливо вона належала переселенцям з інших регіонів, зокрема Поволжя, а їх тип ведення господарства відрізнявся від традиційного місцевого.

Отже, у підсумку зазначимо таке. Виявлені поселення розташовані на землях з багатими природними ресурсами, придатними для ведення сільського господарства та ухоронних промислів. Загальне датування виявлених матеріалів – післямонгольський період. Розташування поселень та насиченість культурного шару матеріалами середини XIII – XIV ст. дає змогу виділити невелике стаціонарне поселення та місця ведення сезонних промислів. Причому основне поселення має кераміку, що масово зустрічається на синхронних пам'ятках Південної Сіверщини, а знахідки з решти поселень – досить рідкісні в цьому регіоні.

REFERENCES

- Belyaeva, S.A. (1982). *Yuzhnorusskie zemli vo vtoroj polovine XIII – XIV vv. (po materialam arheologicheskikh issledovanij)* [South Russian lands in the second half of the 13th – 14th centuries [(Based on materials of archaeological research)]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Korotyа, O.V. & Osadchij, E.M. (2018). Doslidzhennya pam'yatok romens'ko-davn'orus'kogo chasu Seredn'ogo Psla [Study of monuments of the Romanian-Ancient Russian times of the Middle Psla]. *Starozhitnosti Livoberezhzhya Dnipro: zbirnik naukovih prac*, 252–267 [in Ukrainian].

¹⁵ Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. С. 340.

¹⁶ Приймак В.В., Осадчий Є.М. Золотоординське поховання у центрі Сум (з приводу 350-річчя міста). *ADV 2004–2005 pp.* Київ–Запоріжжя: Дике поле, 2006. С. 307–310.

- Osadchij, E.M. (2023). *Litopisni mista Pivdennoi Sivershchiny* [Historical cities of Southern Severshchyna]. Harkiv: Ekspres-kniga [in Ukrainian].
- Osadchij, E.M. & Kachura, O.V. (2022). Bagatosharove poselennya «Strilnyki» (do arheologichnoi karti Putivl's'kogo Posejm'ya) [The multi-layered settlement “Strilnyki” (to the archaeological map of the Putivlskyi Poseim region)]. *Materiali mizhnarodnoi naukovoï konferencii «II Putivl's'ki arheologichni chitannya»: Do 70-richchya vid dnya narodzhennya Volodimira Pavlovicha Bilozora*, 134–138 [in Ukrainian].
- Polnoe sobranie russkikh letopisej, izdavaemoe postoyannoï istoriko-arheograficheskoi komissiej Akademii nauk SSSR. Lavrent'evskaya letopis'. 1927. Vyp. 2: Suzdal'skaya letopis' po Lavrent'evskomu spisku* [Suzdal chronicle according to the Laurentian list]. Leningrad, 1, 196–198 [in Russian].
- Prijmak, V.V. (2003). Pivnichnij Skhid Dniprovs'kogo Livoberezhzhya pislya mongolo-tatars'koï navali [The Northeast of the Dnipro Left Bank after the Mongol-Tatar invasion]. *Arheologiya ta istoriya Pivnichno-Skhidnogo Livoberezhzhya (I – pochatku II tis.): Zbirnik naukovih prac'*, 111–135 [in Ukrainian].
- Prijmak, V.V. & Osadchij, E.M. (2006). Zolotoordins'ke pohovannya u centri Sum (z privodu 350-richchya mista) [The Golden Horde burial ground in the center of Sumy (on the occasion of the 350th anniversary of the city)]. *ADU 2004–2005 rr.* Kyiv-Zaporizhzhya: Dike pole, 307–310 [in Ukrainian].
- Priselkov, M.D. (1950). *Troickaya letopis'. Rekonstrukciya teksta* [Trinity chronicle. Text reconstruction]. M.-L.: izd. AN SSSR [in Russian].
- Suprunenko, O.B., Prijmak, V.V. & Mironenko, K.M. (2004). *Starozhitnosti zolotoordins'kogo chastu Dniprovs'kogo lisostepovogo Livoberezhzhya* [Antiquities of the Golden Horde part of the Dnieper forest-steppe Left Bank]. Kyiv-Poltava [in Ukrainian].